

نظریه و روش در تحلیل گفتمان

ماریان یورگنسن و لوئیز فیلیپس، ترجمه هادی جلیلی. تهران: نی، ۱۳۹۱. چاپ دوم، ۳۶۳ صفحه.

۱- بررسی شکلی اثر

- متن انگلیسی اثر بسیار روان و قابل فهم نوشته شده است و از این نظر آن را برای استفاده در کلاس و دوره‌های آموزشی مناسب ساخته است. متن ترجمه فارسی کتاب هم روان و قابل فهم است و به نظر می‌رسد که مترجم توانسته است این متن را به صورتی ترجمه کند که بتوان از آن در کلاس بهره برد.
- ویرایش متن فارسی کتاب هم قابل قبول است و قواعد ویرایش و نگارش زبان فارسی در آن رعایت شده است.
- حروف‌نگاری کتاب در حد قابل قبولی است. صفحه‌آرایی در حد متوسط است. سفیدخوانی و آرامش بصری در حد لزوم رعایت شده است و در ترسیم نمودارها و جدول‌ها (هرچند تعداد آنها اندک است) دقت کافی به کار رفته است. درباره طرح جلد هم می‌توان به این نکته اشاره کرد که هرچند طرح کلی جلد، ارتباطی با کتاب زبان اصلی ندارد، قالب قابل قبولی دارد و بیشتر در فضای کلی آثار نشر نی است. در نسخه خریداری‌شده، از صفحه ۳۲۰ صفحات وارونه بوده‌اند که البته ممکن است فقط در این نسخه این چنین بوده باشد.

۲- بررسی محتوای اثر

- این کتاب را می‌توان در دروسی نظیر تحلیل گفتمان و کاربردشناسی در مقطع ارشد و دکتری رشته زبان‌شناسی و رشته‌های علوم اجتماعی و علوم سیاسی به کار برد. در ایران چند کتاب دیگر درباره تحلیل گفتمان به صورت ترجمه و تألیف منتشر شده

است. چنان‌که بخواهیم از این کتاب به‌عنوان منبعی درسی استفاده کنیم، حجم آن برای دو واحد درسی زیاد به‌نظر می‌رسد، به‌ویژه برای دوره کارشناسی ارشد؛ اما اگر بخواهیم آن را در کنار منبع اصلی کلاس، یا به‌عنوان کتابی برای ورود به دنیای بحث‌های گفتمانی معرفی کنیم، حجم کتاب (۳۶۳ صفحه) چندان زیاد به‌نظر نمی‌رسد.

- اصطلاحاتی که در این کتاب به‌کار برده شده است، از اصطلاحات حوزه تحلیل گفتمان، به‌ویژه سه رویکرد گفتمانی مورد بررسی در این کتاب است. در ترجمه هم تلاش شده است که این اصطلاحات به‌گونه‌ای که برای خواننده ایرانی قابل فهم باشد ترجمه شوند که در این زمینه مترجم تا حد زیادی هم موفق بوده است. در ترجمه برخی جمله‌ها و معادل‌گزینی برخی اصطلاحات تخصصی نیز روانی و رسایی اثر قابل بحث است؛ برای نمونه معادل‌های مورد تأیید فرهنگستان (در مواردی مانند استراتژی و...) رعایت نشده است. همچنین برخی معادل‌های پذیرفته‌شده در حوزه تحلیل گفتمان مورد استفاده قرار نگرفته است؛ برای نمونه برابر نهاد «تقید» برای modality در مطالعات گفتمانی در زبان فارسی، واژه آشنایی نیست. همچنین انتخاب برابر نهاد «میان‌متنیت» برای intertextuality چندان مناسب نیست، زیرا برابر نهاد جافتاده این واژه در زبان فارسی «بینامتنیت» است. همچنین مترجم با انتخاب واژه «پراکتیس» برای practice، به برابر نهاد بسیار خوب «کنش» در متون تحقیقی این رشته توجه نکرده است.

- مطالب کتاب به شیوه منظمی ارائه شده است، به‌گونه‌ای که نخست یک پیشینه ذهنی برای خواننده ایجاد می‌شود و سپس مطالب اصلی ارائه می‌گردد و سپس هر مطلب به نتیجه‌ای ختم می‌شود. بنابراین از این نظر کتاب بسیار خوب تدوین شده است. در این کتاب از جدول، تصویر، نقشه و نمودار به غیر از یک مورد استفاده نشده است که البته این هم با توجه به هدف کتاب قابل توجیه است.

- این کتاب در زمینه مطالعات گفتمانی بسیار سودمند به نظر می‌رسد، هرچند شامل همه دیدگاه‌ها نمی‌شود و به‌طور عمده به سه «نظریه گفتمان لاکلاو و موفه»، «تحلیل

گفتمان انتقادی» فرکلاف و «روان‌شناسی گفتمانی» پرداخته است. شاید بهتر بود که با توجه به اهمیت دستور نقش‌گرای نظام‌مند هالیدی در مطالعات گفتمانی، فصل دیگری نیز برای پرداختن به این رویکرد گفتمانی اختصاص داده می‌شد. در بررسی هر یک از سه رویکرد گفتمانی مورد نظر کتاب، هم مطالب و زیربنای نظری موضوع نظریه یا رویکرد مورد توجه قرار گرفته است و هم شیوه بررسی و کار در آن نظریه. برای نمونه در معرفی دیدگاه گفتمانی فرکلاف، هم زیربناها و مفاهیم این دیدگاه معرفی شده است و هم انتخاب مسئله تحقیق، شیوه انتخاب داده‌ها و ...

- متن انگلیسی این کتاب در سال ۲۰۰۲ نوشته شده است. با نگاهی به منابعی که در کتابنامه آمده است، متوجه می‌شویم که نویسندگان از بسیاری از منابع اصلی و شناخته‌شده‌ای که تا آن زمان در حوزه تحلیل گفتمان نگاشته شده بوده است، بهره گرفته‌اند.

- ارائه چند تعریف مشخص و واضح از «گفتمان» و «تحلیل گفتمان» در این کتاب را می‌توان از جمله نکات مثبت آن دانست. این نکته از این نظر اهمیت دارد که این دو اصطلاح با آنکه امروزه تواتر بسیار زیادی دارند و در حوزه‌های مختلفی هم به کار می‌روند، آنچنان به درستی شناخته نشده‌اند. این موضوع به‌ویژه در حوزه‌های مختلف علمی کشور ما دیده می‌شود و از این نظر این کتاب می‌تواند بسیار سودمند باشد. این کتاب خود نظریه خاصی را مطرح نکرده است، اما در ارائه دسته‌بندی شده و نظام‌مند نظرات ارزشمند دیگران بسیار موفق عمل کرده است.

- این کتاب، یکی از بهترین درس‌نامه‌های بین‌المللی در زمینه آموزش تحلیل گفتمان است که تصویری کلی در اختیار خواننده از پیشینه و نمای پیش‌روی این رشته جدید قرار می‌دهد. کتاب انسجام ساختاری و منطقی لازم را دارد و در کل خواندن آن تصویر روشن و منسجمی از بحث‌های گفتمانی و دیدگاه‌های گفتمانی سه‌گانه مورد توجه کتاب به خواننده ارائه می‌دهد. در هر فصل کتاب هم چنین انسجامی وجود دارد.

- در این کتاب از منابع شناخته‌شده حوزه تحلیل گفتمان تا سال ۲۰۰۲ که سال نشر

متن انگلیسی کتاب است بهره گرفته است. برای نمونه در کتابنامه به هفت منبع از فوکو، یازده منبع از فرکلاف و بیش از ده منبع از لاکلاو و موفه یا یکی از آنها ارجاع داده شده است.

- استنادات و ارجاعات به صورتی دقیق و منظم و یکدست صورت گرفته است، به گونه‌ای که ارجاعات درون‌متنی به صورتی یکنواخت انجام گرفته و یادداشت‌ها و توضیحات لازم در پایان هر فصل آمده است.
- هدف کتاب، معرفی و بررسی نظریه و روش در حوزه مطالعات تحلیل گفتمانی به‌ویژه در سه رویکرد گفتمانی معروف و شناخته شده است. در بررسی هر سه رویکرد توصیف، تحلیل و نقد مبانی فکری، روش و نقاط ضعف رویکردهای گفتمانی دیده می‌شود و از این نظر هم کتاب درخور توجه است. برای نمونه در بخشی از فصلی که به بررسی نظریه لاکلاو و موفه اختصاص دارد، خوانش انتقادی لاکلاو و موفه از مارکسیسم ارائه شده است. این کتاب با توجه به آنکه نگاه خواننده را به گفتمان عمیق‌تر و منسجم‌تر می‌سازد، نه تنها هیچ بعد مخربی ندارد، بلکه دارای ابعاد سازنده بسیاری نیز هست و می‌تواند نگاه ژرف علمی را در محیط‌های دانشگاهی ما یاری دهد. علاوه بر این، هیچ موردی از تعصب بی‌مورد یا سوگیری جانبدارانه از رویکردهای علمی یا نویسنده خاصی در کتاب اصلی و متن ترجمه شده مشاهده نشد.
- با توجه به معنابنیاد بودن ترجمه، تا حد بسیار قابل قبولی روانی در متن وجود دارد و هم معنای متن اصلی دستخوش تحولات جبران‌ناپذیر نشده است. در کل اصول ترجمه رعایت شده است و متن اصلی به گونه‌ای روان به فارسی برگردانده شده است.

مقاله نقد کتاب

کتاب «نظریه و روش در تحلیل گفتمان» ترجمه هادی جلیلی از نشر نی، برگردانی است از کتاب معروف و بسیار مورد استناد «Discourse Analysis as Theory and Method» نوشته ماریان یورگنسن و لوئیس فیلیپس، چاپ ۲۰۰۲ از انتشارات سیج.

کتاب حاضر در شش فصل به سه نظریه غالب در تحلیل گفتمان می‌پردازد که عبارتند از نظریه گفتمان ارنستو لاکلاو و شانتال موفه، تحلیل گفتمان انتقادی^۱ و روان‌شناسی گفتمانی. تحلیل گفتمان که از آن با عنوان گفتمان کاوی هم یاد شده است، از رویکردهای بینارشته‌ای است که در سال‌های پس از ۲۰۰۰ میلادی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. البته تاریخچه تحلیل گفتمان حتی از نوع انتقادی آن به چندین دهه پیش بازمی‌گردد و بسته به تعریفی که از گفتمان و تحلیل آن ارائه می‌شود، می‌توان نقطه آغاز آن را متفاوت دانست.

کتاب مورد بحث از میان رویکردهای مختلف به تحلیل متن، تنها سه مورد را برگزیده است و برخی از نظریات و رویکردهای بسیار رایج که در کشور ما نیز از سوی پژوهشگران با اقبال بسیار روبه‌رو شده است، در این کتاب غایب است. پس در واقع عنوان کتاب کلیتی را ارائه می‌کند که تنها بخشی از آن در متن فصول کتاب مورد بحث قرار می‌گیرد.

نظریه لاکلاو و موفه بیشتر برای تحلیل گفتمان‌های سیاسی استفاده شده است و در کشور ما نیز پایان‌نامه دکتری علی‌اصغر سلطانی و کتاب مستخرج از این پایان‌نامه به کار بست این نظریه در عرصه گفتمان‌های سیاسی کشور بوده و به گفتمان‌های رسانه‌ای (رسانه‌های اصلاح‌طلب) در بازه زمانی مشخص پرداخته است. چندین مقاله هم در چارچوب این نظریه در نشریات علمی - پژوهشی کشورمان منتشر شده است که از آن میان می‌توان به مقاله «نظریه گفتمان لاکلاو و موفه، ابزاری کارآمد در فهم و تبیین سیاسی» نوشته کسرای و پوزش شیرازی (۱۳۸۷) در فصل‌نامه سیاست اشاره کرد.

در نظریه لاکلاو و موفه (۱۹۸۵)، تحلیل گفتمان سیاسی و در حقیقت به‌نوعی تحلیل گفتمانی در دو سطح توجه به رویدادهای ارتباطی و توجه به نظم گفتمانی انجام می‌پذیرد و هدف از تحلیل گفتمان، توضیح رویدادهای ارتباطی خاص و تشکیل و دگرگونی نظم

سیاسی گفتمان است. منظور از نظم سیاسی گفتمان، پیکربندی ساختمان‌های ژانرها و گفتمان‌هایی است که گفتمان سیاسی را تشکیل می‌دهند؛ نظامی هرچند باز و تغییرکننده که گفتمان سیاسی‌اش را در نقطه مشخصی از زمان، معین و حدود آن را مشخص می‌کند.

مفصل‌بندی^۱ یکی از فنونی است که در اینگونه تحلیل گفتمان بسیار رایج است و منظور از آن، قرار دادن پدیده‌هایی در کنار یکدیگر است که به‌طور طبیعی در کنار هم قرار ندارند. به عبارت دیگر تلفیقی است از عناصری که با قرار گرفتن در مجموعه جدید، هویتی تازه می‌یابند. از دیگر مفاهیم مهم در این رویکرد به تحلیل گفتمان می‌توان به وقته^۲ [که در ترجمه حاضر از آن به بُعد تعبیر شده که ترجمه واضحی نیست]، عنصر^۳، گره‌گاه‌ها^۴ و بست^۵ اشاره کرد. البته مفاهیمی مانند جذب و طرد، حوزه گفتمان و مواردی از این دست هم در نظریه یادشده بسیار مورد اشاره قرار می‌گیرد. در این نظریه، هر گفتمانی از طریق تثبیت نسبی معنا حول گره‌گاه‌های خاص شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر گره‌گاه نشانه ممتازی است که سایر نشانه‌ها حول آن منظم می‌شوند و سایر نشانه‌ها، معنای خود را از رابطه‌شان با گره‌گاه اخذ می‌کنند.

خاستگاه نظری لاکلاو و موفه از یکسو در سنت ساخت‌گرایی مارکسیستی و از دیگر سو در زبان‌شناسی سوسوری ریشه دارد. در نظریه لاکلاو و موفه، تمام قلمرو اجتماعی، گفتمانی بوده و در نتیجه اساس تمایز زیربنا و بنا فرومی‌ریزد. در واقع مفهوم «گفتمان» در این نظریه، جایگزین مفاهیم «ایدئولوژی» در مارکسیسم و «زبان» در نظریه‌های پسامدرن زبان‌شناختی شده است.

در این نظریه، هویت‌ها بر ساخته مفصل‌بندی هژمونیک هستند و به اعتقاد لاکلاو و موفه، هیچ مفهوم بنیادی - مانند مارکسیسم - وجود ندارد که به بقیه پدیده‌ها معنا و هویت بخشد، بلکه هویت هر چیز صرفاً در شبکه هویت‌های دیگری که با هم مفصل‌بندی شده‌اند، پدید می‌آید. کتاب حاضر هرچند خواننده را از مطالعه کتاب منبع (لاکلاو، ۱۹۸۵) بی‌نیاز نمی‌کند (و اصولاً چنین ادعایی هم ندارد)، تصویری نسبتاً واضح و جامع از ابعاد این نظریه

1. articulation
2. moment
3. element
4. nodal points
5. clouser

و روش عملی کاربست آن ارائه می‌کند.

رویکرد دیگری که در این کتاب معرفی شده است، جریان بسیار به‌روز، محبوب اما مبهم تحلیل گفتمان انتقادی است. این جریان به‌عنوان یک حوزه پژوهشی میان‌رشته‌ای از دهه ۱۹۷۰ مورد علاقه و توجه زبان‌شناسان قرار گرفت و در دهه ۱۹۹۰ (و پس از آن مانند سایر حوزه‌های تحلیل گفتمان و در حیطه‌ای وسیع‌تر تمامیت علم زبان‌شناسی) به یک حوزه دارای پیشینه تحقیق قابل توجه بدل شد. تعریفی جامع و مانع از مفهوم، روش‌ها و حد و مرز این رویکرد ارائه نشده است. اما البته تحلیل گفتمان انتقادی بیش از آنکه جریان‌محور باشد، فردمحور است. رویکرد جامعه - معناشناختی^۱ فردی مانند ون دایک^۲ با رویکرد اجتماعی ون لیون^۳ تفاوت بسیار دارد و رویکرد این دو با روش‌ها و رویکردهای دیگری چون ووداک، فاوئر، کرس و... بسیار متفاوت است. در کتاب حاضر از میان رویکردهای متفاوت گردآمده زیر چتر مفهوم تحلیل گفتمان انتقادی، به رویکرد نورمن فرکلاو پرداخته شده است که در کشور ما (و سراسر جهان) یکی از شاخص‌ترین رویکردهای انتقادی به تحلیل گفتمان محسوب می‌شود و چارچوب نظری بسیار منسجم و قابل‌ذکری دارد.

فرکلاف زبان را کنشی اجتماعی می‌داند که تنها با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی قابل تحلیل است و نظم گفتمانی^۴ بر این کنش اجتماعی سیطره دارد. از دید فرکلاف، گفتمان حقیقی از مجموعه‌ای از نظام‌های گفتمانی که مبنایی اجتماعی دارند و مجموعه‌ای از قراردادهای تعیین‌شده توسط نهادهای اجتماعی شکل می‌گیرد. این نظم‌های گفتمانی به شیوه‌ای ایدئولوژیک، توسط روابط قدرت در نهادهای اجتماعی و کلیت جامعه ایجاد می‌شوند. از دید فرکلاف، گفتمان بر ساختارهای اجتماعی تأثیرگذار است، همان‌گونه که خود توسط آنها شکل می‌گیرد. بنابراین گفتمان بر تداوم اجتماع و یا تغییرات اجتماعی تأثیرگذار است. نوع ترجمه این فصل از کتاب (فصل سوم)، کمی با ترجمه‌های رایج در حوزه تحلیل گفتمان کشورمان متفاوت است و آن را برای توده علاقه‌مندان نه‌چندان آشنا با ابعاد آثار فرکلاف، دشوار و سردرگم می‌کند.

1. socio-semantic

2. Van Dijk

3. Van Leeuwen

4. order of discourse

سومین رویکرد معرفی شده در این کتاب، نظریه روان‌شناسی گفتمانی است که ریشه در نقد پارادیم روان‌شناسی اجتماعی دارد و البته در کشور ما نسبت به دو رویکرد دیگر کمتر شناخته شده است. در این کتاب، اصطلاح روان‌شناسی گفتمانی به منزله پوشش واژه‌ای برای پوشش دادن این مفهوم وسیع به کار گرفته شده است. روان‌شناسی گفتمانی به‌هنگام تحلیل تجربی گفتمان، برخلاف رویکردهای موجود در روان‌شناسی شناختی که بر تحلیل انتزاعی زبان متمرکزند و برخلاف نظریه‌های ساختارگرا و پساساختارگرا که بر نمونه‌های مشخص از تعاملات اجتماعی متمرکز نمی‌شوند، به تحلیل کاربرد زبان در یک موقعیت مشخص توجه دارد. این رویکرد می‌تواند برای پژوهشگران کشورمان هم بسیار جالب توجه باشد و با توجه به اینکه پژوهش‌های چندانی (به نسبت دو رویکرد قبلی) در این زمینه انجام نشده است (در کشور ما)، معرفی این نظریه بسیار مفید و جالب توجه می‌نماید.

در پایان شایان ذکر است که کتاب حاضر به معرفی رویکردهای جذابی مانند دستور نقش‌گرای نظام‌مند، یا تحلیل گفتمان پیکره‌ای توجه نداشته و مجالی برای معرفی این رویکردهای جذاب و به‌روز نمی‌یابد. از این منظر است که کتاب حاضر نمی‌تواند به‌عنوان منبع درسی اصلی تحلیل گفتمان در مقطع کارشناسی ارشد معرفی شود، در حالی که بالقوه می‌تواند یکی از آثاری باشد که تصویری به‌نسبت جامع از تحلیل گفتمان و شمای امروزی آن ارائه کند، همان‌طور که در سراسر جهان هم از آن به‌عنوان یک کتاب مقدماتی مهم و قابل اعتنا یاد می‌شود.